

کلیسای سنت استپانوس با پیشینه نیایشگاه باستانی ایران

گلناز کشاورز

پژوهشگر دکتری پژوهش هنر، پژوهشکده نظر

golkesavarz@gmail.com

چکیده

سرزمین کهن ایران دارای اماکن مقدس بسیاری است که این مکان‌ها غیر از ارتباط با ادیان کنونی، مرتبط با ادیان کهن بوده‌اند. ایرانیان در طول تاریخ به عناصر طبیعی و حیات‌بخش احترام گذاشته و معابدی به آنان اختصاص می‌دادند. کلیسای سنت استپانوس که در گذشته یکی از معابد بزرگ ایران بوده دارای سنگ‌نگاره‌هایی با نقوش نمادین، برخی ویژگی‌های معماری، طبیعت و نیز تاریخ خاص منطقه‌ی جلفای ارس که گویای این پیشینه است. این مقاله پس از بیان کلی اهمیت تاریخی منطقه، ویژگی‌های بنا را شرح داده و با تحلیل نقوش برجسته‌ی آن در پی اثبات وجود نیایشگاه باستانی در این مکان است.

واژگان کلیدی

کلیسای سنت استپانوس، نیایشگاه، نقوش نمادین، آئین مهر، مسیحیت

مقدمه

اهمیت پیشین این مکان از نظر آئین مهر وجود دارد. در این گفتار پس از بررسی موقعیت جغرافیایی کلیسا، پیشینه‌ی تاریخی منطقه با توجه به نام‌های جغرافیایی و ارتباط آن با فرهنگ ارمنه و همچنین نمادهای مربوط به معابد باستانی ایران معرفی و بررسی خواهد شد تا امکان تطبیق آن‌ها با نشانه‌های کلیسای مذکور فراهم شود. بنای کلیسا و تزئینات آن نیز جهت یافتن ارتباط با ادیان باستانی ایران بررسی شده و با تطبیق اطلاعات بدست آمده فرضیه‌ی «ارتباط پیشینه‌ی مکانی و تاریخی کلیسا با ادیان کهن ایران (مهر و اناهیتا)» مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

نقش باورهای آیینی در فرهنگ کهن ایران چنان قوی بوده که موجب پیدایش تمدن و هنری تأثیرگذار بر شرق و غرب عالم شده است. ایرانیان در طول تاریخ، عناصر حیات‌بخش مانند آب، آتش، خاک، زمین، گیاه و عناصر آسمانی چون ماه، خورشید و ستارگان را احترام می‌کردند و برای آنان اسطوره‌ها ساخته و معابدی به آنان اختصاص می‌دادند. بسیاری از این معابد با ورود دین جدید و به دلیل پیشینه‌ی مقدسشان همچنان بر جای مانده و در قالبی نو، رنگ و بوی باور جدید به خود گرفته‌اند. از این میان می‌توان به کلیسای سنت‌استپانوس اشاره نمود که مدارک فراوانی دال بر

فرضیه

قرار گرفته‌اند. در مقاله‌ی آخر به‌طور مشخص به ارتباط بناهای مقدس مسیحی با آئین مهر اشاره شده است.

کلیسای سنت‌استپانوس به استناد شواهد طبیعی، جغرافیایی و همچنین نشانه و نمادهای موجود از نمونه‌های بارز مکان مذهبی آیینی ایران باستان بوده که به کلیسا تبدیل شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق کیفی و استنتاجی به شیوه مقایسه بوده و کار توأم کتابخانه‌ای و میدانی مورد استفاده بوده است. همچنین با مشاهده و تحلیل تصاویر نگارنده، فرضیه مقاله مورد بررسی و اثبات قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

در مورد ارتباط بسیاری از اماکن مقدس با ادیان کهن ایرانی مطالعاتی انجام شده که در این تحقیق از آن‌ها استفاده شده است. از آن جمله می‌توان به کتاب‌هایی چون «بغ مهر»، احمد حامی، «تقویم و تاریخ ایران»، ذبیح بهروز، «جستاری درباره‌ی مهر و ناهید»، محمد مقدم و «سه‌گانه مکان ایرانی» شهره جوادی و سید امیر منصوری اشاره نمود. همچنین مقالاتی چون «طبیعت و عناصر منظر در فرهنگ ساسانی»، «اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت» و «تداوم نشانه‌ها و بقایای معماری "مهری" قفقاز در کلیساهای ارمنستان و گرجستان»، شهره جوادی نیز مورد مطالعه

۱- اهمیت منطقه جغرافیایی کلیساهای شمال غرب ایران

به دلیل نزدیکی استان‌های آذربایجان غربی و شرقی به مرزهای آذربایجان، ارمنستان و نخجوان، ارمنه بسیاری در این منطقه از کشورمان زندگی کرده و عبادتگاه‌های بسیاری نیز برپا ساخته‌اند. سه کلیسای بسیار قدیمی ایران در این دو استان به نام‌های قره کلیسا^۱ (تصویر ۱)، سنت‌استپانوس (کلیسای خرابه) یا دره شام^۲ (تصویر ۲) و نیز کلیسای زور زور (باران)^۳ (تصویر ۳) قرار دارند. سنت‌استپانوس که مورد مطالعه این پژوهش است، در شانزده کیلومتری غرب جلفا در استان آذربایجان شرقی، شهرستان مرند و به فاصله سه کیلومتری کرانه‌ی جنوبی ارس در روستای متروکه‌ای بنام «دره شام»^۴ قرار دارد. نام کلیسا الهام‌گرفته از نام «استپانوس» شهید اول راه مسیحیت است و به علت استقرار آن در روستای دره شام به این نام نیز خوانده می‌شود.^۵ رود ارس و منطقه جغرافیایی این کلیسا، دارای وجه تسمیه و سوابق تاریخی قابل توجهی برای این پژوهش است. ارس به عقیده بعضی مستشرقین همان رود دائی‌تیای اوستا است. آن را در قدیم اراسک و یونانیان اراسک می‌نامند (دهخدا، ۱۳۳۴: ۱۵۴۴). در اوستا آمده که در کنار رود دائیتی به زرتشت امر شد تا مردم را به خداشناسی دعوت کند.^۶

تصویر ۱. نمای از قره کلیسا.

مأخذ: <http://assyrian.trib.ir/persian/kondaktor/item/7441>

نماد شهادت در دست نشان می‌دهند.^{۱۰} بیست‌وشش دسامبر، روز جشن استفان یک روز پس از عید کریسمس برگزار می‌شود.^{۱۱}

۲-۲. تاریخ کلیسا

برخی بنای سنت‌استپانوس را مربوط به اوایل دوران مسیحیت می‌دانند. تاورنیه، جهانگرد فرانسوی، آن را به دوره‌ی صفویه نسبت می‌دهد. درحالی‌که شیوه‌ی معماری بنا، مصالح ساختمانی و تزئینات نشان می‌دهد که کلیسا همانند و همزمان با کلیساهایی چون طاطاووس (قره‌کلیسا) در بین قرون چهارم تا ششم هجری قمری (دهم تا دوازدهم میلادی) ساخته شده و سبک معماری آن تلفیقی از شیوه‌های مختلف اورارتو، اشکانی و رومی است.^{۱۲} داخل بنا نیز به‌وسیله‌ی نقاشی‌هایی از هوناتانیاں تزئین شده است.^{۱۳} بعد از ساخت بناهای شگفت‌انگیز «جمیادزین»، «طاطاووس»، «آختامار» و «استپانوس» این اجتماع سبک‌ها به نام «سبک ارمنی» در ساخت کلیساها مشهور شد.

در طی مراحل جمع‌آوری اطلاعات جهت ثبت سه کلیسا کهن ایرانی در لیست میراث جهانی یونسکو، استخوان‌هایی در کلیسای سنت‌استپانوس یافت شد. کشف این استخوان‌ها نشان می‌دهد که کلیسا در اوایل دوران حیات خود از اهمیت بسیاری برخوردار بوده تا آنجا که در آن استخوان‌هایی منسوب به حواریون مسیح نگهداری می‌شده است.^{۱۴}

۲-۳. مشخصات کلی معماری و تزئینات فضای بیرونی

حصار و بارویی بلند با هفت برج نگهبانی و پنج پشت‌بند استوانه‌ای سنگی شبیه دژهای مستحکم دوره ساسانی و قرون اولیه اسلام دور تا دور محوطه کلیسا را دربر گرفته است. بنا از سه بخش مشخص تشکیل شده: برج ناقوس، نمازخانه، و اجاق دانیال. برج ناقوس روی ایوان در طبقه‌ی متصل به دیوار جنوبی قرار داشته

تصویر ۳. نمایی از کلیسای سنت استپانوس.
عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

ریشه کلمه مرند که کلیسای سنت استپانوس در آن واقع شده، در زبان ارمنی به معنای دفن یا دفینه است. گویند مرند محل دفن نوح پیغمبر و بنا به قولی مادر اوست.^۷ مورخان قدیم نوشته‌اند که مرند پایتخت استان واسپورگان در دوره ساسانی بوده و بقایای آتشکده‌ای در تپه خاکستری مرند می‌تواند دلیل آن باشد.^۸ ارمنستان جزئی از ایران بزرگ محسوب می‌شده و اولین جایگاه رسمی شدن مسیحیت است. ارمنیان آریایی‌نژاد احتمالاً از «فریگیه» (Phrygia) برخاسته و در زمان کوروش بزرگ، فرمان‌بردار پارسیان شدند.^۹ با استناد به منابع تاریخی آرامنه در دوره ساسانیان، پیش از گرایش به آیین مسیحیت، بخشی پیرو دین زرتشت و بخشی نیز پیرو آئین مهر بوده‌اند. آنان در زمان اشکانیان (۲۴۸ ق.م تا ۲۲۴ م.) به آئین مسیحیت روی آوردند اما پیش از آن بر اساس مدارک یافت شده و همانند بسیاری دیگر از اقوام آریایی پیرو ایزدانی چون مهر، اناهیتا و اهورامزدا بودند (ملکی، ۱۳۹۰: ۱۷۱-۱۷۰). بسیاری از معابد به‌جامانده از مهرپرستی در شرق ارمنستان مؤید همین نکته است (جوادی، ۱۳۹۳: ۳۳). بنابراین طبیعی است که بسیاری از صومعه‌ها و کلیساهای قدیمی در نقاط کوهستانی بر بلندای کوه و تپه، نشانه‌هایی از نیاشگاه‌های باستان را در خود داشته باشند. همان‌گونه که تمامی نیاشگاه‌های ایزدان باستان ایران برفراز کوه و بلندی واقع بوده‌اند (همان: ۳۵).

۲-۲. کلیسای سنت استپانوس

۲-۱. وجه تسمیه

نام سنت استپانوس از کلمه یونانی Stephanos به معنی «تاج» و نمادی از حد کمال شهادت در آئین مسیحیت شناخته می‌شود. سنت‌استپانوس را فرستاده مستقیم سنت‌پیتر و سنت‌متیو از حواریون مسیح دانسته‌اند. در هنرهای تصویری سنت‌استپانوس را به‌وسیله سه سنگ بر روی شانه‌ها و سر و نیز شاخه نخل،

تصویر ۲. نمایی از کلیسای زور زور (باران)
مأخذ: www.tasnimnews.com/fa/news

و دارای گنبدی هرمی شکل و هشت ضلعی بوده که روی هشت ستون استوانه‌ای از سنگ سرخ با سرستون‌های زیبا استقرار یافته است.^{۱۵} (تصویر ۴).

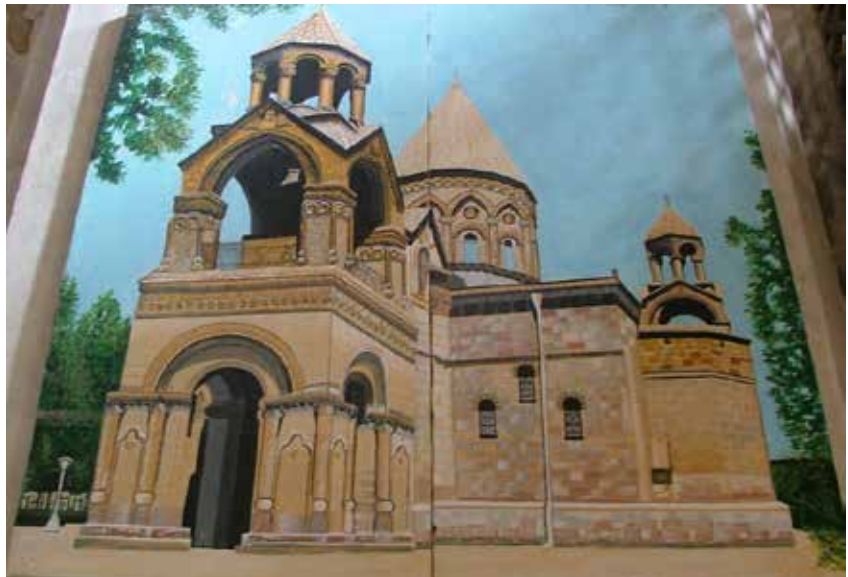
فرشتگانی با چهار بال بر طاق گنبد کنده‌کاری شده‌اند و بالای آن‌ها نیز تصویر سر گاو دیده می‌شود. در کادری مستطیل شکل که دو طرف آن گل‌های شبیه به خورشید یا شمسه به چشم می‌خورد، صلیبی کنده‌کاری شده و در بالای آن تصویر چند طاووس یا کبوتر وجود دارد (تصویر ۵).

قسمت بعد یعنی نمازخانه در زمینی به ابعاد شانزده در بیست و یک متر، بنا شده است. در ورودی منبت‌کاری شده و مربوط به دوران قاجاریه است (تصویر ۶). حجاری پایه‌ها، طاق‌نماها، نیم‌ستون‌ها و زنجیرهای جوانب مقرنس‌کاری‌ها و تزئینات طاق سر در نیز بسیار

بدیع است (تصویر ۷).

کتیبه‌ای به خط نستعلیق در بالای ورودی کلیسا به چشم می‌خورد که متعلق به سال ۱۲۴۵ هجری قمری است (تصویر ۸). متن کتیبه از خرید قریه «دره‌شام» جلفا توسط «عباس میرزا نایب‌السلطنه» قاجار و وقف آن به کلیسا حکایت دارد.

همان‌طور که گفته شد بر دیوار ورودی نمازخانه کلیسا تزئینات متفاوتی دیده می‌شود. در بالای بنا، زیر نوک شیب سقف، نقش دایره‌واری وجود دارد که در مرکز آن دایره‌ای کوچک‌تر دیده می‌شود و شاید نمادی از خورشید باشد. پایین آن تصویر به صلیب کشیدن مسیح را می‌توان دید (تصویر ۹). سه پنجره در بخش زیرین وجود دارد که اطراف آن نیز نقوش چلیپایی به چشم می‌خورد. در قسمت پایین طاق سردر ورودی نمازخانه، تزئینات

تصویر ۵. الف. گنبد هرمی کلیسا. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۴. نقاشی از کلیسای سنت‌استپانوس پیش از تخریب منار ناقوس. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۵. ب. تصویر سر گاو. بخشی از تصویر الف / تصویر ۵. پ. فرشته چهاربال. بخشی از تصویر الف / تصویر ۵. ت. تصویر صلیب و نقش‌های شمسه. بخشی از تصویر الف / تصویر ۵. ث. تصویر یکی از حواریون. بخشی از تصویر الف. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

(تصویر ۱۰). در زیر این نقش برجسته دو گل دیگر و پایین آن‌ها در قابی مستطیل شکل صحنه‌ای از یک داستان تصویر شده است که احتمالاً صحنهٔ به شهادت رسیدن استپانوس باشد (تصویر ۱۱). سه سنگ بالای سر استپانوس^۶ و عودسوزی نیز در دست وی مشاهده می‌شود^۷. سه فرشته نیز به نشانه‌ی تقدس شخصیت

مقرنس کاری بسیار زیبایی مشاهده می‌گردد. در جنوب نمازخانه بر نمای بیرونی نمادها و کنده‌کاری‌هایی بر روی سنگ دیده می‌شود که بسیار حائز اهمیت است. از بالا در ابتدا تصویر عقابی که دو طرف آن گل‌هایی مشابه خورشید قابل‌رؤیت است. عقاب در حال حمل کردن چهارپایی با چنگال‌های خود است

تصویر ۷. نمونه‌ای از حجاری‌های کلیسا. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۶. در ورودی منبت کاری شده. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۹. تصویر به صلیب کشیدن مسیح. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۸. تصویر کتیبه فارسی سر در ورودی. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۱۱. صحنه شهادت استپانوس. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۱۰. تصویر عقاب در حال حمل بره. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

در طرفین نورگیر، دو قاب دیده می‌شود: در نیمه بالا تصویر چلیپایی با چهار بازوی برابر و نیمه پایینی، نوشته‌هایی به خط ارمنی (تصویر ۱۳).

در کنار کلیسا، دیری نیمه ویران واقع شده که چهار طرف آن اتاق‌هایی در طبقه‌ی فوقانی برای استراحت مسافران و زائران و طبقه‌ی پایین اصطلب چهارپایان بوده است (تصویر ۱۴). نوع معماری و مصالح بکار رفته در این مکان، با خود کلیسا متفاوت است. سنگ‌نبشته‌های بسیاری به زبان ارمنی در داخل و خارج

محوری داستان ترسیم شده‌اند. در این بین نقشی شبیه به نماد اهورامزدا دیده می‌شود.

در زیر این قسمت قاب نورگیری به شکل صلیب وجود دارد. مهم‌ترین ویژگی این نورگیر، وجود تصویر و نمادهایی به شکل حیوانات در اطراف صلیب است (تصویر ۱۲). دو طرف بالای صلیب کلاغی سمت راست و گاوی در طرف چپ مشاهده می‌شود. پائین سمت راست، یک مار و در طرف چپ تصویر دو ماهی وجود دارد. در قسمت آخر نیز دو شیر نر به شکل قرینه در طرفین پایه صلیب کار شده‌اند.

تصویر ۱۳. نمای کلی از دیوار شرقی کلیسا.
عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۱۲. تصویر پنجره صلیبی و نقش پنج نماد مهری در اطراف آن.
عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۱۵. نمونه‌ای از سنگ‌نوشته‌های ارمنی بر دیواره کلیسا.
عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۱۴. نمایی از دیر سنگی در کنار بنای کلیسا. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

سنت استپانوس و دانیال نبی^{۲۲} اشاره شده است.

۳- نشانه‌های ادیان باستانی ایران

کیش مهر قوی‌ترین آئینی بوده که از ایران به دیگر ممالک راه یافته و بازتاب آن بر فرهنگ ایرانی-اسلامی و مسیحیت مشهود است. بر اساس شواهد تاریخی، مهرپرستی از دوران مادها در ایران وجود داشته است. دو ایزد مهر و اناهیتا در باورها و سنن ایران باستان همواره در کنار هم حضور داشته و به قدری نشانه‌های طبیعی مانند گیاه و آب، ماهی، گاو و همچنین آثار معماری و اماکن مقدس آن‌ها به هم آمیخته است که تفکیک این دو از یکدیگر آسان نیست.

بسیاری از مکان‌های مقدس که امروز در کنار آب‌ها واقع شده یا روزگاری چشمه و درختی مقدس در آن وجود داشته، یادگاری از باورهای کهنی است که ریشه در اعتقاد به ایزدان مهر و اناهیتا دارد. بیشتر از این مکان‌ها در دوران رواج آئین زرتشت در ایران تبدیل به معابد زرتشتی شدند. زمانی که مذهب زرتشت آیین رسمی دربار شد، نقش اهورامزدا بسیار مهم و اساسی بود. اما همچنان ایزدان آب و خورشید یعنی اناهیتا و مهر به‌عنوان یاران اهورامزدا حضور داشتند. احترام به عناصر طبیعی همچون آب و آتش و گیاه در گفتار و سفارشات زرتشت پیامبر نیز وجود داشت و از گذشته تا دوام یافته بود. نیایش آتش و بزرگداشت آن در آتشکده‌ها برپا شد و بعضاً نیايشگاه‌های موجود تبدیل به آتشکده شدند. برخی از آتشکده‌ها تاکنون نیز درمهر خوانده می‌شوند. این بناها بیشتر روی بلندی و در جوار کوه و چشمه‌ها شکل

این دیر نصب شده که با ترجمه‌ی آن‌ها می‌توان به نام بانی کلیسا، معمار، تاریخ بنا و حتی بخش‌هایی از تاریخ اقوامی که در این سرزمین می‌زیستند پی برد^{۱۸} (تصویر ۱۵).

۲-۴. مشخصات داخلی کلیسای استپانوس

فضای داخل کلیسا صلیبی شکل و از سه قسمت شامل ایوان، نمازخانه و محراب تشکیل شده است (تصویر ۱۶). پشت ایوان و زیر گنبد اصلی، نمازخانه قرار دارد. گوشه‌های مقرنس و طاق گنبد دارای تصاویری رنگی است که شیوه‌ی نقاشی‌های مذهبی قرن ۱۶ و ۱۷ میلادی را به یاد می‌آورد^{۱۹}.

از جمله تزئینات درون معبد، سه نمازگاه سنگی یکی در وسط محراب و دوتای دیگر در طرفین شمالی و جنوبی نمازخانه قرار دارند که از آثار دوره‌ی قاجار هستند^{۲۰} (تصویر ۱۷).

«اجاق دانیال» تالاری متصل به دیوار شمالی کلیسا با ۶ متر عرض و نزدیک به ۲۰ متر طول است که به سه قسمت تقسیم می‌شود: ۱- «اجاق دانیال» به وسیله‌ی دیوار از تالار جدا شده و به نام «دانیال» از قدیسین قرن پنجم میلادی معروف است^{۲۱}.

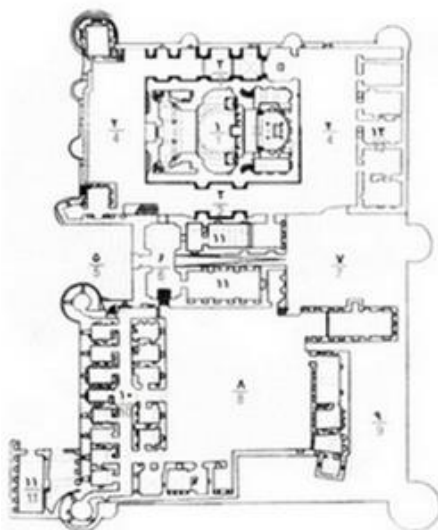
۲- تالار اجتماعات در وسط.

۳- محل غسل تعمید در انتهای شرقی تالار با سکوهایی بلند و میز سنگی غسل تعمید (سنگ آب) در وسط آن.

در سفرنامه تاورنیه، سیاح مشهور فرانسوی در دوره‌ی صفویه و عکس‌های موجود در آرشیو کاخ گلستان که توسط علی‌خان والی، حکمران شمالی آذربایجان در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار گرفته شده، به وجود استخوان‌های حواریون و قدیسین از جمله

تصویر ۱۷. یک نمونه از نمازگاه‌های سنگی کلیسا. عکس: گلناز کشاورز، ۱۳۸۹.

بخش‌های مختلف کلیسای سنت استپانوس عبارتند از:

۱. نمازخانه اصلی کلیسا
۲. برج نائوس
۳. نمازخانه یوگوس پترس (اجاق دانیال)
۴. صحن کلیسا (خیاط کلیسا)
۵. پیش‌خوان ورودی اصلی مجموعه
۶. هشتی ورودی
۷. کلیسای قدیمی
۸. خیاط‌دیرها (مومعه)
۹. سالن‌های آموزش طلاب و استنساخ کتب
۱۰. محل اسکان راهب و مسافران
۱۱. طولی‌های مجموعه
۱۲. انبار و محل ذخیره‌ی آذوقه

تصویر ۱۶. پلان کلیسای سنت استپانوس. مأخذ: www.mcirilm.ir

همچنین درباره‌ی ارزش و اهمیت درخت باید گفت که میترا طبق برخی روایات از درخت کاج یا سرو زاده شده است. در آیین زرتشت قطع درخت گناه کبیره بوده و اسلام نیز بر این دستور صحنه می‌گذارد. درخت به جهت باروری و سرسبزی نماد زاینده‌گی و برکت و تبلور آن در ایزدان مهر و اناهیتا تجلی یافته و به نماد آنان تبدیل شده است.

۲-۳ نشانه‌های تصویری و تزئینی معابد کهن ایران

علاوه بر نشانه‌های محیطی و جغرافیایی معابد مهر و اناهیتا می‌توان به عناصر تزئینی بنا اشاره کرد که عموماً مربوط به مناسک و مراسم آئینی بوده است. به طوری که هم‌اکنون نیز «در اکثر مهرابه‌های اروپا و آسیا نقوشی از خورشید، ماه، ستارگان و نشانه‌های دوازده‌گانه فلکی آن‌ها مانند شیر، گاو، عقرب، ترازو، خرچنگ و غیره دیده می‌شود.» البته علائم و نشانه‌های مرتبط با آیین‌های مهر و اناهیتا شامل پرندگانی مانند عقاب، طاووس، کلاغ، خروس و حیوانات مقدس چون گاو، بز، مار نیز می‌شود که در نقش‌پردازی پارچه، ظروف و اشیاء و دیگر آثار هنری قابل‌رؤیت هستند (جوادی، ۱۳۹۳: ۳۸).

در مورد نقش ماهی‌گریشمن وجود آن را در هنرهای باستانی از الهه‌اشی می‌داند. «این الهه باروری که در شوش قرن‌ها پرستش می‌شده، همان الهه اناهیتا است.» (گیرشمن، ۱۳۶۸). در مجموع نشانه‌هایی چون «گل نیلوفر، ماهی، دلفین، مرغابی، سبوز (کوزه) را از نشانه‌های اناهیتا برشمرده‌اند.» (یاحقی، ۱۳۶۹: ۴۲۵). همچنین «قو، قمری و کبوتر پیک اناهیتا» دانسته شده‌اند (همان: ۳۴۷). مهرپرستی در ایران با کیش زرتشت، در غرب با مسیحیت و در هند با هندوئیسم در آمیخته است (جوادی، ۱۳۹۴). بنابراین وجود نشانه‌های مهری در کلیساهای قدیمی ایران نیز نمی‌تواند دور از ذهن باشد.

۴-ارتباط کلیسای سنت استپانوس و معابد باستانی ایران
در دوران اشکانیان آئین مسیحیت به تدریج در مناطق شمالی ایران یعنی نواحی کنونی ارمنستان منتشر می‌شود. در این زمان میترا، بزرگ ایزد آریایی بسیار مورد توجه بوده است. وجود پیشینه‌ی مذهبی میترائیستی در منطقه دره‌شام نیز اثبات شده است. چنانچه پادشاه ارمنستان جهت ممانعت از رواج دین مسیحیت به جای دین کهن آریایی دستور قتل ۳۵۰۰ نفر را صادر کرده و قره‌کلیسا محل دفن این شهیدان است.

با این حال پس از رسمی شدن این آئین نیایشگاه‌های کهنی که در مناطق مسیحی‌نشین قرار داشتند مستقیماً به کلیسا تبدیل شدند و به دلیل عملکرد مشابه از نظر آئین و مناسک و فقدان جهت قبله، احتیاجی به تغییر زیاد نداشتند (جوادی، ۱۳۹۳: ۳۵). این تغییر کاربری را در اروپا نیز می‌توان پیگیری کرد. بسیاری

گرفت. پیداست که در زمان‌هایی نیایش مهر، اناهیتا و آیین‌های بزرگداشت آتش، هم‌زمان در یک مکان برقرار بوده است. همین اتفاق در زمان رواج آئین مسیحیت برای بسیاری از معابد مهری مجدداً تکرار شد. با این تفاوت که این بار دین مسیح تحت تأثیر قدرت آئینی ادیان کهن ایرانی قرار گرفت. به طبع در ساخت بسیاری از اماکن مقدس مسیحی در سرزمین فرهنگی ایران از اماکن مقدس پیشین استفاده شد و این امر از طریق نشانه‌های محیطی، منظر و نقوش موجود در کهن‌ترین این کلیساها قابل پیگیری است (آورزمانی و جوادی، ۱۳۹۴).

جهت بررسی دلایل متناسب بودن پیشینه‌ی کلیسای سنت استپانوس به عنوان مکان مقدس مسیحی به آئین‌های مهر و اناهیتا لازم است به برخی از مهم‌ترین نشانه‌های عبادتگاه‌های باستانی ایران در مکان این کلیسا اشاره کنیم. برخی از این نشانه‌ها مربوط به مکان‌یابی بنا از نظر جغرافیایی و طبیعی است. برخی دیگر در نوع تزئینات معماری یا جهت‌یابی مهراب و بخش‌هایی که جایگزین بنای پیشین شده، قابل مشاهده است.

۱-۳ نشانه‌های طبیعی معابد کهن ایران

از جمله ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی چنین مکان‌هایی می‌توان به کوه، چشمه و درخت کهن‌سال اشاره نمود^{۳۳}. درخت و گیاه، نماد سبزی، خرمی و برکت بوده و در کنار آب‌های جاری منسوب به اناهیتا، مقدس و محترم شمرده می‌شدند؛ تاجایی که زرتشت پیامبر، قطع درخت را گناه کبیره می‌دانست. آب‌های جاری نیز باید پاک و مطهر باشند تا مردم از آن بهره‌گیرند و آلودن آب نیز گناه بزرگ محسوب می‌شد.

معابد خدایان خورشید و ماه یا مهر و اناهیتا که ایزدان نور و روشنایی و نیز باروری و موکل آب‌ها بوده‌اند؛ معمولاً در کنار هم و در جوار چشمه‌های جوشان و درختان کهن‌سال بنا می‌شدند. ایرانیان باستان، ایزدان مهر و اناهیتا را به عنوان نماد خورشید و ماه نیایش می‌کردند، بنابراین بزرگداشت آب در ارتباط با ایزدبانوی نگهبان آب‌های پاک و آتش نماد نور و گرمی خورشید یا نور خدای آفتاب در میان آنان رایج بوده است.

مهر که دارنده دشت‌های فراخ و زادگاهش سینه کوه و در غار است، از آذرخش دو قطعه سنگ در کوه البرز زاده شده و قربانی مقدس را در غار انجام داده است. در اعتقادات دیگر اقوام نیز کوه‌ها مقدس بوده و آن را جایگاه خدایان می‌شمرند. پس معابد را به شکل کوه یا برفراز کوه بنا می‌کردند (جوادی، ۱۳۸۶: ۱۵). معابد مهر و اناهیتا نیز علاوه بر نشانه‌ی طبیعی آب، معمولاً از نظر جغرافیایی برفراز کوه‌ها و یا غارها بنا می‌شدند. از آنجایی که می‌گفتند مهر از کوه زاده شده و اناهیتا، نگهبان آب‌های پاک و روان است، از این‌رو در جوار کوه و چشمه زیارتگاه مهر و اناهیتا می‌ساختند.

وجود دارد و ارتباط آن با کلیسا عجیب به نظر می‌رسد. زیرا در مورد هیچ کلیسای دیگری که صرفاً کارکرد مکان مذهبی جهت ادای فرایض دینی مسیحیان را داشته، برج و بارویی بنا نشده است. در کتاب «تاریخ قصران»، نوشته حسین کریمان ذکر شده که اغلب پیروان آناهیتا در اطراف معابد ساسانی برج و باروهایی جهت حفاظت از دارایی‌هایی که مردم به‌عنوان نذری برای الهه می‌آوردند، می‌ساختند.

یکی از نشانه‌های پیشینه باستانی این مکان کاربرد آشکار بسیاری از نقوش تزئینی است که در کهن‌ترین کلیساهای رسمی تاریخ مسیحیت همچون قره‌کلیسا نیز قابل‌رؤیت هستند. برخی از نقوشی که در استپانوس بکار رفته، به‌احتمال زیاد الهام گرفته از نقوش بنای قبلی و پراهمیتی بوده که به خاطر آن اطراف را به‌وسیله برج و باروهایی ایمن‌سازی کرده بودند.

به‌عنوان نمونه می‌توان به نقوشی اشاره کرد که اطراف نورگیر صلیبی نمای بیرونی دیوار محراب و رو به شرق و طلوع خورشید وجود دارند. تصویر چهار حیوانی که در این قسمت مشاهده می‌شوند از نمادهای مهم آئین مهر و آناهیتا هستند. این حیوانات شامل شیر، مار، کلاغ و ماهی بودند و دلایل ارتباط هرکدام از آن‌ها با آئین مهر و آناهیتا در بخش پیشین مورد بررسی قرار گرفت. در این مورد نمی‌توان استفاده ناآگاهانه و صرفاً تقلیدی از نقوش قبل را در نظر گرفت. زیرا نوع تزئین و چیدمان دقیق این حیوانات در اطراف نقشی به‌شکل صلیب، نمایانگر نوعی تعمد است. زیرا این نقوش پنج‌گانه مهری در ضلع شرقی کارشده‌اند. یعنی بخشی که رو به طلوع خورشید است و پشت آن نیز مهراب کلیسا قرار دارد. خورشید نماد مهر و مهرابه‌ها رو به شرق و طلوع خورشید دارند. در بسیاری از کلیساهای مهراب رو به شرق است. «در آئین‌های عبادی و اقامه شعائر این تطابق جهت قبله، خود به ارتباط نزدیک این دو آئین اشاره دارد. کلیسا، مسیح به خورشید شکست‌ناپذیر ماندشده و جهت مهراب به سوی طلوع خورشید است.» (بورکهارت، ۱۳۶۵).

مورد دیگر صلیب با چهار بازوی برابر یا چلیپا است که در تزئین این بنا بسیار بکار رفته است. چلیپا خود یکی از نمادهای مهری که به تعبیری مرکب چهار اسبه میترا است که در کنار سایر نشانه‌ها چون نقش گاو، شیر، ماهی و سرو دیده می‌شود.^{۲۶}

در مورد اجاق دانیال فرضیات گوناگونی مطرح شده که نبی یا قدیسی از قرن پنجم میلادی بوده است. در رابطه با اینکه این مکان به کدام‌یک از این دو تعلق دارد در بحث حاضر نمی‌گنجد. اما روشن شدن دلیل اصلی وجه تسمیه اجاق می‌تواند نکات بسیاری را در مورد پیشینه‌ی این بنا مشخص کند. اجاق نیز به معنای محل برافروختن آتش و درواقع همان آتش مقدس معابد باستانی است. بر بخشی از تزئینات روی برج ناقوس تصویر ستاره‌ی هشت‌پر و نیز گلی شبیه به خورشید دیده می‌شود که از نمادهای کهن ایرانی و

از مهرابه‌های (mithraum) غاری که متروک‌شده بودند توسط مسیحیان پیروز به کلیسا تبدیل‌شده و یا کلیساهای جدیدی بر روی مهرکده‌ها بنا گردیدند. به‌گونه‌ای که پژوهشگران در رم توانستند بسیاری از غارهای میتراپی را زیر کلیساهای مسیحی باز یابند (مرکلباخ، ۱۳۸۷: ۲۹۱). آثار مهرابه‌ها در بسیاری از کلیساهای مهم اروپا و آسیا قابل مشاهده هستند. از آن جمله می‌توان به مهرابه سنت کلمنت در رم اشاره نمود (جوادی، ۱۳۹۳: ۳۴).

احمد حامی نیز در کتاب خود سنت استپانوس را با نام سن ستفانو نامیده و تأکید می‌کند که این مکان پیش از تبدیل شدنش به کلیسا مهرکده‌ای معتبر بوده است: «کلیسای سن ستفانو دیدنی‌ترین مهرابه‌ای است که از زمان فرمانروایی آرشاک‌ها (اشکانیان) ارمنستان، در ایران امروزی بجا مانده و پس از عیسوی شدن مردم ارمنستان، به نام کلیسای سن ستفانو دگرگونی یافته است.

این مهرابه هم مانند مهرابه‌های دیگر سه دالانی بوده که دو دالان باختری آن را کلیسا کرده‌اند و دالان خاوری با پایه سنگی زیر پیکره‌ی مهر هنوز پابرجاست. در باختر کلیسا زیستگاه یا پرورشگاه مهربان در زیر زمین که با دیوارها و طاق سنگ لاشه ساخته شده، بجا مانده است.» (حامی، ۱۳۵۵: ۶۵).

پیروان آئین مهر و آناهیتا در بلندی‌ها به نیایش می‌پرداختند. در ضمن اکثر بناهای قدیمی مسیحی که در نقاط کوهستانی و بر بلندی ساخته شده‌اند، نیایشگاه‌های مهر و آناهیتا بوده‌اند که بعدها به کلیسا و صومعه تبدیل گشته‌اند. می‌توان این سیر تحول تغییر کاربری را نیز در بسیاری از آن‌ها مشاهده کرد (همان: ۳۵-۳۳).

کلیسای سنت استپانوس نیز در منطقه‌ای کوهستانی و بر بلندی واقع شده است. تقدس این مکان از صدها سال قبل از تأسیس کلیسا، به‌واسطه تقدس آن در آئین پیشین، که یقیناً مهر و آناهیتا پرستی بوده می‌توانسته دلیلی برای قراردادن بقایای اجساد مقدسین مسیحی در این مکان باشد.

محل استقرار کلیسا، یعنی دره‌ای سرسبز در کنار کوه، وجود چشمه^{۲۴} در پائین بنا و درخت چنار مقدس^{۲۵} در کنارش، از دیگر نشانه‌های معابد آناهیتا و مهر است که می‌تواند جهت تأیید فرضیه مطرح شده، مورد استفاده قرار گیرد.

در حقیقت الگوپذیری کلیساهای از معابد میتراپی به جهت معماری، آئین‌ها، مراسم و باورها کاملاً آشکار است. در مورد معماری می‌توان به تأثیر از چارتاقی معابد مهر و آناهیتا، در بنای کلیساهای ارمنی اشاره داشت. «الگوی دو اتاق تو در تو و راهرو با سقف گهواره‌ای، شباهت بسیار به چارتاقی‌های ایران دارد.» (همان: ۳۵) که این الگو در بسیاری از کلیساهای قدیمی ارمنه رعایت شده است. ویژگی دیگر بنای استپانوس برج و باروهایی است که اطراف آن

گونه تاکنون برقرار مانده و تبدیل به یک سنت مسیحی شده است. نکته بعدی اشاره به دفن حضرت نوح (ع) و مادر ایشان در منطقه مرنده است. نسبت دادن اماکن مقدس و مراسم و آئین‌ها به پیامبرانی چون نوح، یحیی تعمیددهنده، سلیمان، داوود، دانیال، خضر و حتی حضرت علی (ع) سنتی است که در گوشه و کنار ایران به چشم می‌خورد. فرقه‌های مختلف دراویش شیعه و سنی باورهای از گذشته و دوران مهرپرستی دارند که نمادها و نشانه‌های آن تاکنون در رسوم و آداب آنان آشکار و بعضاً با نام و یاد مقدسین نام برده در ارتباط است.

اعتقاد به اینکه ایزد مهر در هر هزاره در قالب شخصی ظهور خواهد کرد از باورهای ایشان است که با رمز و راز و تقیه از گذشته تاکنون حفظ شده است. به‌گونه‌ای که تبدیل به باوری نو در نسل‌های بعدی شده است (آورزمانی و جوادی، ۱۳۹۴). بنابراین منطقه‌ی مرنده، محل قرارگیری کلیسای سنت استپانوس، از نظر وجه تسمیه و نسبت آن با نوح و مادر ایشان که شاید اشاره به اناهی‌تا باشد، نشانه‌های دیگری از ارتباط با ادیان باستانی ایران را در خود محفوظ نگاه داشته است.

نماد نور و روشنایی و نشانه‌ی ایزد مهر است. این نقش در بسیاری از قسمت‌های دیگر کلیسا هم بکار رفته است. نقش کبوتر هم بر گنبد کلیسا به چشم می‌خورد که از نمادهای الهه اناهی‌تاست و بعدها به هنر مسیحی وارد می‌شود.

نمای بیرونی دیوار جنوبی نمازخانه تصویر عقاب و شمشه (خورشید) را نشان می‌دهد. عقاب و کلاغ پیک میترا بوده است. نکته‌ی با اهمیت دیگر برپایی جشن مخصوصی است که هر ساله در تاریخ ۲۶ دسامبر به‌عنوان روز جشن استفان، یک روز پس از عید کریسمس، برگزار می‌شود. در زمان رسمی شدن آئین مسیحیت، تاریخ تولد مسیح (ع) را همان روز تولد میترا، که روزگاری بسیار طولانی در سراسر امپراتوری روم با جشن‌های باشکوهی همراه بوده است، برگزیده‌اند. پس از گذشت بیش از هزار سال از قرارداد تاریخ تولد مسیح (ع) به دلیل دقیق نبودن تقویم و گردش سال، این‌روز با چند روز اختلاف نسبت به شب یلدا که همان روز تولد مهر است برگزار می‌گردد. بنابراین جشن استفان به فاصله‌ی یک روز از کریسمس قطعاً در ارتباط با آئین پیش از مسیحیت بوده که بدین

نتیجه‌گیری

می‌شده، شاید در زمان‌هایی دور نیایش مهر و اناهی‌تا در مکان فعلی این کلیسا برقرار بوده است.

ث- نشانه‌های تزئینی

- وجود تزئینات متعدد و فراوان چلیپا که به تعبیری گردونه چهار اسبه مهر بوده و پیش‌تر به چهار جهت اصلی یا چهار عنصر مقدس که نزد ایرانیان باستان اهمیت بسزایی داشته اشاره دارد.
- وجود نقش موجود ترکیبی از نماد فروهر در دو نقش برجسته، یکی صحنه بشارت مریم و دیگری صحنه سنگسار استپانوس.
- نقش پنج حیوان مطرح در آئین مهر و اناهی‌تا یعنی کلاغ، گاو، مار، ماهی و شیر بر دیوار شرقی نمازخانه. این نمادها رو به جهت شرق دارند.
- وجود نقش کبوتر بر دیواره‌ی گنبد. کبوتر پیک اناهی‌تا که بعدها به مسیحیت منتقل شد.
- تعدد نقوش شمشه کنایه‌ای از نماد خورشیدی مهر.

پ- نشانه‌های تاریخی

- تاریخ کلیسا حداکثر تا قرن ۹ میلادی تشخیص داده شده است. اما قدمت تأسیسات دیگر چون برج‌ها را تا قبل از ساسانیان و زمان اشکانیان یعنی آغاز رواج آئین مسیحیت در میان ارمنه، نیز تخمین زده‌اند.
- احتمال دفن شدن شخصی مقدس در این مکان.

بدیهی است که تمامی تمدن‌ها و فرهنگ‌های بزرگ بشری یک‌باره خلق نشده و در طی زمان شکل گرفته‌اند. درحالی‌که فرهنگ قبلی را پالوده و تفکری جدید از آن حاصل شده است. از آنجایی که فرهنگ و معماری میتراپی پیش از رواج مسیحیت در این منطقه وجود داشته، نمودهای فرهنگی جدید تجلی و تداوم باور، فرهنگ و معماری پیشین است.

اینکه کهن‌ترین کلیساها در سرزمین فرهنگی ایران، همان معابد میتراپی باشند که تغییر عملکرد داده و در دوران بعدی الگوی معماری برای کلیساها شده‌اند، اتفاقی طبیعی بوده که اسناد تاریخی آن را تأیید می‌کنند.

مهم‌ترین عوامل ربط‌دهنده میان مکان کلیسای سنت استپانوس با میترایسم، دین باستانی ایران را می‌توان به ترتیب زیر خلاصه کرد

الف- نشانه‌های طبیعی

- موقعیت طبیعی و جغرافیایی کلیسا در ارتفاعات
- وجود چشمه‌ای مقدس در پایین بنا
- وجود درخت چنار کهن‌سال و مقدس

ب- نشانه‌های معماری

- برج و باروها و دروازه سنگی گرداگرد بنا که معمولاً برای محافظت از ثروت و گنجینه‌های معبد اناهی‌تا بوده است. از آنجاکه معابد مهر و اناهی‌تا گاه در کنار هم و در جوار آب‌های روان یا چشمه‌سارها برپا

ت-نشانه‌های اسمی

• اتفاقی بنام اجاق دانیال در این کلیسا که وجود نامش نشان‌دهنده‌ی وجود مکانی برای برافروختن آتش در این مکان بوده و آتش مقدس که نزد اقوام مختلف ستایش می‌شده است.

وجود مدارک متعدد طبیعی، تزئینی و معماری در این بنا همگی می‌توانند تأییدی در جهت اثبات فرضیه مطرح شده در این پژوهش باشند که بنای کلیسای سنت استپانوس در مکان قدیمی معبدی مهری واقع شده است.

پی‌نوشت

۱. این کلیسا که به نام «نادی مقدس» هم شناخته می‌شود، در روستای قره‌کلیسا از توابع سیه چشمه شهرستان ماکو ساخته شده و مزار نادى مقدس (طاطاوس) است. ارامنه مدعی‌اند که کلیسای طاطاوس اولین کلیسایی است که به دستور میشرین و حواریون مسیحی در دنیا ساخته شده است (آزاد، ۱۳۸۵).
۲. کلیسای سنت‌استپانوس یکی از کلیساهای با عظمتی است که بین قرن‌های چهارم تا ششم هجری (۱۰ تا ۱۲ میلادی) ساخته شده است. به علت زمستان‌های سخت منطقه و کوچ ارامنه جلفا کلیسای سنت‌استپانوس از رونق افتاده و از این جهت در بین مردم به «خارا کلیسا» یا کلیسای خرابه معروف شده است (آزاد، ۱۳۸۵).
۳. در مجاورت روستای بارون در ۴۰ کیلومتری سیه چشمه بر دامنه شیب تند کوه در ساحل رودخانه زنگمار واقع شده است. به استناد اظهار نظر شورای خلیفه‌گری، این کلیسا مربوط به قرن ۱۰ میلادی و بنایی است کم حجم و منفرد بر روی ارتفاعات مشرف بر رودخانه فوق و شباهت زیادی به نمازخانه دارد. این کلیسا به علت احداث سد بارون که آب آن، ساختمان کلیسا را نیز در برمی‌گرفت، به محل مرتفع‌تری در همان ناحیه انتقال یافته‌است (آزاد، ۱۳۸۵).
۴. دره‌شام دهی است از دهستان ارستان بخش پلدشت شهرستان ماکو، واقع در ۵۶ هزار گزی جنوب خاوری پلدشت و ۱۷ هزار و پانصد گزی شمال باختری راه شوسه جلفا به خوی. آب آن از آق‌چای و راه آن مالرو است. این ده را شاکندی نیز می‌گویند (دهخدا، ۱۳۳۴).
۵. <http://mandagarana.persian.blog.com>
۶. نگاهی به تاریخ و جغرافیای ارسباران، حسن دوستی <http://hg1332.blogfa.com>
۷. www.freezones.ir
۸. همان
۹. www.azargoshnasp.net
۱۰. بدین جهت که استپانوس بر اثر سنگسار کفار از دنیا رفت.
۱۱. <http://en.wikipedia.org>
۱۲. www.freezon.ir
۱۳. www.armenia.pedia.org
۱۴. www.Iran.mania.com
۱۵. در زمان تصویربرداری از کلیسا برج ناقوس به دلیل نامشخصی تخریب‌شده بود و تصویر فوق تنها نشان‌دهنده مکان برج در برابر گنبد کلیسا است. جهت مشاهده عکس قدیمی برج ناقوس می‌توانید به تصویر ۱ مراجعه کنید.
۱۶. استپانوس با سه سنگ روی سر و شانه‌ها در هنر مسیحی ترسیم می‌شود.
۱۷. عودسوز یکی دیگر از علائم تشخیص استپانوس در هنر مسیحی است.
۱۸. www.freezones.ir
۱۹. همان
- ۲۰- همان
۲۱. www.lid.org
۲۲. همان
۲۳. www.armenia.pedia.org
۲۴. از آنجاکه حضور آب در نیایشگاه‌های مهر و آناهیتا ضروری و از ارکان اصلی شمرده می‌شده، می‌توان نتیجه‌گرفت که مأخذ آب در این اماکن از گذشته تا کنون به شکل چشمه، چاه، حوضچه آب، و سنگاب در مکان‌های مقدس وجود داشته است. امروزه در نمونه‌هایی از کلیساهای اروپا و آسیا آثار مهرابه‌هایی برجاست که دارای آب هستند. (جوادی، ۱۳۹۳: ۳۶)
۲۵. بسته به اقلیم نوع این درخت می‌تواند متفاوت باشد. در مناطق مرکزی ایران سرو، در مناطق کوهستانی چنار، و دیگر گونه‌های درخت نیز در این بین به‌عنوان درخت مقدس مهر قابل شناسایی هستند.
۲۶. شایان ذکر است که آناهیتا و برخی خدایان یونان و روم باستان نیز تحت تأثیر اساطیر ایران گردونه چهاراسبه داشته‌اند. چلیپاهایی که دارای دو بازوی برابر باشند نماد گردش خورشید و مربوط به مهر هستند که نوع شکسته آن سواستی نامیده می‌شود.

فهرست منابع

- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۷۷). *اسطوره بیان نمادین*. چاپ اول، تهران: سروش.
- اولانسی، دیوید. (۱۳۸۰). *پژوهش نور در میترا پرستی*. ترجمه: مریم امینی. چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
- آزاد، م. (۱۳۸۵). *ایران گهواره تمدن*. چاپ دوم. تهران: نشر خانه فرهنگ و هنر گویا
- آورزمانی، فریدون. (۱۳۹۴). *اناهیتا الگوی زن ایرانی با تأکید بر فرهنگ و هنر ساسانی*. نشریه هنر و تمدن، ۳، (۸): ۳۲-۲۵
- آورزمانی، فریدون و جوادی، شهره. (۱۳۹۴). *مصاحبه پیرامون کتاب‌های در دست چاپ «سه‌گانه مکان ایرانی» انتشارات پژوهشکده نظر و کتاب «بازآفرینی سنگ‌نگاره‌های ساسانی - تاق‌بستان» انتشارات پژوهشکده نظر*. زمان: ۹۴/۱۱/۱۲
- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۶۵). *هنر مقدس (اصول و روش‌ها)*، ترجمه: جلال ستاری، چاپ سوم، تهران: سروش.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۵). *پژوهشی در اساطیر ایران*. چاپ اول، تهران: نشر آگه.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۷). *از استوره تا تاریخ*، چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
- بهروز، ذبیح. (۱۳۸۵). *تقویم تاریخ در ایران*، چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
- ثاقب‌فر، مرتضی. (۱۳۸۵). *دین مهر در جهان باستان*، مجموعه گزارش‌های دومین کنگره مهرشناسی. تهران: نشر توس.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۶). *اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه) باغ نظر*، ۴(۸): ۱۲-۲۲
- جوادی، شهره. (۱۳۹۳). *تداوم نشانه‌ها و بقایای معماری «مهری» قفقاز در کلیساهای ارمنستان و گرجستان*، نشریه باغ نظر، ۳۱ (۱۱): ۴۴-۳۳.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۴). *طبیعت و عناصر منظر در فرهنگ ساسانی*. نشریه هنر و تمدن، ۳، (۷): ۴۲-۳۳
- جوادی، شهره. (۱۳۹۴). *مصاحبه، مکان: پژوهشکده نظر، زمان: ۱۳۹۴/۱۰/۳*
- حامی، احمد. (۱۳۵۵). *مهر، چاپ اول تهران: بی‌جا.*
- دوستی، حسن. (۱۳۷۳). *تاریخ و جغرافیای ارسباران*، چاپ اول، تبریز: انتشارات احرار.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۳۴-۵۸). *لغت‌نامه دهخدا*، زیر نظر دکتر معین و سید جعفر شهیدی، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مرکلباخ، راینهولد. (۱۳۸۷). *میترا آئین و تاریخ*. ترجمه: توفیق گلی زاده. چاپ اول، تهران: نشر اختران.
- مقدم، محمد. (۱۳۸۳). *جستار درباره مهر و ناهید*. چاپ سوم، تهران: نشر هیرمند.
- ملکی، مریم. (۱۳۹۰). *بررسی تطبیقی ایزدان سه‌گانه در ایران و ارمنستان در دوران باستان*، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی ۷(۲۲): ۲۱۰-۱۷۰.
- ورمازرن، مارتین. (۱۳۸۳). *آیین میترا*. ترجمه: بزرگ نادرزاد. چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
- ویدن گرن گئو. (۱۳۷۷). *دین‌های ایرانی*. ترجمه: منوچهر فرهنگ. تهران: آگاهان ایده.
- هوسپیان، شاهین. (۱۳۸۳). *نگاهی مختصر به تاریخ کلیساهای ارمنیان در ایران*. فصلنامه فرهنگی پیمان، ۸(۲۷): ۵۲-۶۹.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۶۹). *فرهنگ اساطیر*. چاپ اول، تهران: سروش.
- گیرشمن، رمان. (۱۳۶۸). *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه: محمد معین. چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.